

Mirzā Ḥabīb-i İřfahānī'nin Farsça Dil Bilgisi Kitapları*

Gökhan ÇETİNKAYA*

ÖZ

İranlı şair, edip, musahhih, hattat, tercüman ve dilbilimci Mirzā Ḥabīb-i İřfahūnī, 1251/1835 yılında İşfahan yakınlarında olan Ben köyünde dünyaya gelmiştir. İlk öğrenimini için İşfahan'a gitmiş; burada eğitimini tamamladıktan sonra Bağdat'a giderek edebiyat, fıkıh, usul dersleri almıştır. Bağdat'taki eğitiminden sonra Tahran'a gitmiş ve orada ikamet etmeye başlamıştır. Tahran'da yaşadığı üzücü bir olay neticesinde 1283/1867 yılında Türkiye'ye iltica ederek İstanbul'a yerleşmiştir. Ömrünün son otuz yılını İstanbul'da geçiren Ḥabīb-i İřfahānī, yirmi beş yıl Osmanlı Devleti'nin çeşitli kademe-lerinde memuriyet hizmetinde bulunmuş, Galatasaray Sultanîsi'nde Farsça ve Arapça, Darüşşafaka'da Farsça ve Fransızca müderrisliği yapmış, Maarif Nezareti "Encümen-i Teftiş ve Muayene" üyeliğinde bulunmuştur. İyi derecede Arapça ve Fransızca bilen, Türk lehçelerine de vakıf olan Ḥabīb-i İřfahānī, İstanbul'da yaşadığı süre boyunca ardında telif, tercüme, tahkik, şiir seçkisi, ders kitapları gibi çeşitli alanlarda kıymetli pek çok eser bırakmıştır. İyi bir dilbilimci olan Ḥabīb-i İřfahānī, Farsça dil bilgisine dair yazdığı eserlerle bir çığır açmış; Farsça dil bilgisinin tertip ve muhtevasını Arapça dil bilgisinin tercüme ve taklidinden kurtarma başarısını göstermiştir. İranlı dil bilimci ve akademisyen Celāleddin-i Huma'î'nin ifadesine göre Farsçada "gramer, dil bilgisi" anlamına gelen "destūr" terimini ilk defa kullanan kişi Mirzā Ḥabīb-i İřfahānī'dir ve o ikisi Farsça üçü Türkçe açıklamalı olmak üzere beş adet dil bilgisine kitabı kaleme almıştır. Onun Farsça dil bilgisine dair eserleri sırasıyla *Destūr-i Suḥen* (1289/1872), *Destūrçe* (1293/1876), *Debistān-ı Pārsī* (1308/1892), *Rehnumā-yı Fārisī* (1312/1894) ve *Hülāşa-yı Rehnumā-*

* Bu çalışma Kırıkkale Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenen 2016/149 proje numaralı "Anadolu Sahasında Yazılmış Farsça Dil Bilgisi Kitapları" adlı doktora tezinden üretilmiştir.

** Araştırma Görevlisi, Kırıkkale Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Farsça Mütercim ve Tercümanlık Anabilim Dalı, Ankara/Türkiye
E-posta: gokhancetinkaya43@gmail.com, ORCID: 0000-0001-6208-7867, DOI: 10.32704/erdem.838426
Makale Gönderim Tarihi: 02.03.2020 * Makale Kabul Tarihi: 22.07.2020 * (Araştırma Mk.)

yı Fārisī (1309/1891)'dir. H̄abīb-i İřfahānī'nin kaleme aldığı bu eserler hem Türkiye'de hem de İran'da Farsça dil bilgisine dair yazılan eserlere kaynaklık etmiş ve pek çok müellif onun eserlerinden taktirle söz etmiştir.

Türkiye'de daha çok Mīrzā H̄abīb Efendi ve H̄abīb Efendi ismiyle anılmış olan Mīrzā H̄abīb-i İřfahānī'nin Farsça dil bilgisine olan katkısı ve bu eserlerin tamamının İstanbul'da Farsça öğrenmek isteyenler ve Darüşşafaka ve rüştiye mekteplerinin Farsça derslerinde öğrenim gören öğrenciler için hazırlanmış olması nazar-ı dikkate alındığında önemi daha da artmaktadır. İşte bu bakımdan bu çalışmada İřfahānī'nin hayatı ve eserleri hakkında bilgi verildikten sonra onun kaleme aldığı Farsça dil bilgisi kitapları şekil, muhteva ve usul yönünden değerlendirilmiş; onun Farsça dil bilgisine ve öğretimine dair görüşleri ortaya konulmaya çalışılmıştır. Böylelikle onun yazdığı Farsça dil bilgisi kitaplarının etkisi ve önemi, Türkiye'de Farsça öğretimine nasıl katkı sağladığı ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler : Mīrzā H̄abīb-i İřfahānī, *Destūr-i Suḥen*, *Destūrçe*, *Debistān-ı Pārsī*, *Rehnumā-yı Fārisī*, Anadolu'da Farsça, Farsça Dil Bilgisi Kitapları.

Persian Grammar Books of Mirzā Ḥabīb-e Eṣfahānī

ABSTRACT

The Iranian poet, editorial, corrector, calligrapher, translator and linguist Mirzā Ḥabīb-e Eṣfahānī was born in 1251/1835 in Ben a village near Esfahan. He went to Isfahan for his first education; after completing his education there, he went to Baghdad and took lessons such as literature, fiqh and procedure. After his education in Baghdad, he went to Tehran and started to live there. Having spent the last thirty years of his life in Istanbul, Ḥabīb-e Eṣfahānī served as a civil servant at various levels of the Ottoman state for twenty-five years, he taught Persian and Arabic in Maktab-e Solṭānī in Galata and Persian and French in Darüṣṣafaka and Ministry of Education was a member of “Encümen-i Teftiş ve Muayene”. Having a good command of Arabic and French and also a foundation for Turkish dialects, Ḥabīb-e Eṣfahānī left many valuable works in the fields of copyright, translation, analysis, poetry selection, textbooks, etc. during his life in Istanbul. Ḥabīb-e Eṣfahānī, a good linguist, broke new ground with his works on the grammar of Persian; he succeeded in saving the composition and content of Persian grammar books from the translation and imitation of Arabic grammar books. According to the statement of Iranian linguist and academician Jalaluddin Homaei, Mirzā Ḥabīb-e Eṣfahānī is the first person to use the term “dastur”, which means grammar in Persian, and he wrote five grammar books, two of which are in Persian and three in Turkish. His works on Persian grammar are *Dastur-e Sokhan* (1289/1872), *Dasturca* (1293/1876), *Dabestan-e Parsi* (1308/1892), *Rahnama-ye Farsi* (1312/1894) and *Khulasa-ye Rahnama-ye Farsi* (1309/1891). Tagged copyright Isfahani has penned such works both in Turkey works written about the source of the knowledge of the Persian language in Iran; many authors have spoken about his works. Isfahani has penned such works as both the source of the works written about Turkey knowledge of the Persian language in Iran, and many authors have mentioned with satisfaction from his work.

He was known more as Mirzā Ḥabīb Efendi and Ḥabīb Efendi in Turkey. Considering the contribution of Eṣfahānī to Persian grammar and the fact that all of these works were prepared for those who want to learn Persian in Istanbul and Darüṣṣafaka and Rüştiye schools, they are more important. In this respect, in this study, after giving information about the life and works of Eṣfahānī, Persian grammar books written by him will be evaluated in terms of form, content and method and his views on the grammar and teaching of Persian will be shown.

Thus, the importance and influence of his Persian grammar books and contribution to Persian education in Turkey will be revealed.

Keywords: Mirzā Ḥabib-e Eşfahānī, *Dastur-e Sokhan*, *Dasturca*, *Dabestan-e Parsi*, *Rahnama-ye Farsi*, Persian in Anatolia, Persian Grammar Books.

1. Hayatı

Mîrzâ Hâbib-i İşfahânî, İşfahân yakınlarındaki Ben köyünde 1251/1835 yılında dünyaya gelmiştir. İsmi, doğum yerinden dolayı Mîrzâ Hâbib-i Benî olarak da anılmaktadır. İstanbul'da ikamet ettiği dönemlerde ise daha çok Mîrzâ Hâbib Efendi ve Hâbib Efendi ismiyle anılmış ve Türkiye'de daha çok bu isimlerle bilinmektedir (Azreng, 1387/2008:544).

Köylü bir ailenin çocuğu olarak doğan Hâbib-i İşfahânî, ilköğrenimini doğduğu yer olan Ben'de tamamladıktan sonra eğitimine devam etmek için önce Tahran'a ve sonra Bağdat'a gitmiş; Bağdat'ta fıkıh, usul, edebiyat ve Arapça dersleri almıştır. 1866 yılında tekrar Tahran'a dönmüş, burada Sadrazam Sipehsâlâr Muhammed Hân (ö.1284/1868) hakkında yazdığı iddia edilen hicviye sebebiyle kendisine yapılan baskılara dayanamayarak 1283/1867 yılında Türkiye'ye iltica etmiş ve İstanbul'a yerleşmiştir (Azreng, 1387/2008:544; Şerifi 1381/2002: 313).

İstanbul'a geldiğinde, başlangıçta Fransız Manastırı'nda ikamet etmiş, kısa süre sonra Sadrazam Ali Paşa ve Moliere'in eserlerini Türkçeye tercüme eden Ahmed Vefik Paşa gibi devrin siyasi ve edebî simaları ile tanışmıştır. Onların yardımı sayesinde Osmanlı Devleti'nin çeşitli kurumlarında hizmetlerde bulunma imkânı elde etmiştir (Yazıcı 2002). Ömrünün son otuz yılını İstanbul'da geçiren Hâbib-i İşfahânî, yirmi beş yıl devlet hizmetinde bulunmuş, Galatasaray Sultanîsi'nde Farsça ve Arapça, Darüşşafaka'da Farsça ve Fransızca müderrisliği yapmış, Maarif Nezareti "Encümen-i Teftiş ve Muayene" üyeliğinde bulunmuştur (İnal 2000: 712-713; Levend 2008: 399; Alparslan 1996: 370). İstanbul'da iniş çıkışlı bir yaşantısı olmuştur. Maarif Nezareti'nde çalıştığı dönemde düşmanları tarafından uğradığı iftira neticesinde görevinden uzaklaştırılmış fakat bir süre sonra tekrar görevine iade edilmiştir (Äryānpūr 1372/1993: 395; Şerifi 1381/2002: 313). Bir dönem Aydın valisi olarak da görev yapmış ve Paşâyî diye anılmıştır (Değirmençay 2013:289).

Mîrzâ Hâbib, İstanbul'da iki kez evlenmiştir. İlk eşinden Kemal adında bir oğlu; Çerkez asıllı olan ikinci eşinden ise Cemal ve Celal adında iki erkek çocuğu olmuştur (Efşâr 1339/1961: 494).

Hâbib-i İşfahânî, 1311/1893 yılında altmış yaşındayken ağır bir hastalığa yakalanmış ve kaplıca suyu ile tedavi olmak için Bursa'ya gitmiştir. Bu hastalık neticesinde 1312/1894 yılında Bursa'da vefat etmiş ve burada Pınarbaşı Mezarlığı'na defnedilmiştir (Äryānpūr 1372/1993: 395; Alparslan 1996: 370).

2. Eserleri

Arapça ve Fransızca bilen, Türk lehçelerine de vakıf olan Hâbib Efendi, arkasında kıymetli pek çok eser bırakmıştır. Farsça dil bilgisi kitaplarının yanı sıra Fransızcadan Farsçaya yaptığı tercüme; hat sanatına dair yazdığı telif eseri ve birkaç Farsça divan neşriyle birbirinden farklı alanlarda eserler ortaya koymuştur. Hâbib Efendi, Türkçe ve Farsça şiirler yazmış; bu şiirlerinin büyük bir kısmı İstanbul’da Farsça olarak basılan *Ahter* gazetesinde yayımlanmıştır. O, şiirlerinde başlarda “destân” mahlasını kullanmış ama sonradan ekseriyetle mahlas kullanmaktan kaçınmıştır (Âryânpür 1372/1993: 395).

Hâbib-i İşfahânî’nin en önemli eserleri arasında İranlı ve Türk hattatların biyografileriyle hat sanatına dair çeşitli bilgi ve metinlerden oluşan *Ḥatt ve Ḥattâtân* adlı kitabı; *Berg-i Sebz ve Rehber-i Fârisî* adında Farsça okuma kitapları; *Ebû İshâk Hallâc-ı Şirâzî’nin Divân-ı Eṭ’ime ve Nizâmeddîn Maḥmûd Kârî-yi Yazdî’nin Divân-ı Elbise* adlı divan neşirleri; *Müntaḥabât-ı ‘Ubeyd-i Zâkânî ve Müntaḥabât-ı Gülistân* adlı seçkileri; *Merdom-gorîz, Hâcî Bâbâ-yi İshâhânî ve Ğarâ’ib-i ‘Avâ’id-i Milel ve Gil Blas* adındaki Arapça ve Fransızcadan Farsçaya tercüme gösterilebilir (Şerîfî 1381/2002: 316-317; Alparslan 1996: 370; Çiçekler 2004:92).

3. Farsça Dil Bilgisi Kitapları

İyi bir dilbilimci olan Hâbib Efendi, Farsça dil bilgisine dair yazdığı eserlerle bir çığır açmış; Farsça dil bilgisi kitaplarının tertip ve muhtevasını Arapça dil bilgisi kitaplarının tercüme ve taklidinden kurtarma başarısını göstermiştir. İranlı dil bilimci Celâleddîn-i Humâ’î, “*Destûr-i Zebân-i Farsî*” adlı makalesinde Hâbib-i İşfahânî hakkında şu ifadeleri kullanmıştır: “Hâbib-i İşfahânî, “destûr” kelimesini Farsça dil bilgisi kitabı adında kullanan ilk kişidir. O, Farsça gramerini Arapçadan ayırarak Arapçayı taklit ve tercümeden kurtarmıştır. Özetle, müstakil olarak Farsçanın usul ve kaidelerini derleyen ilk kişi Hâbib-i İşfahânî’dir.” (Humâ’î 1377/1998: 130).

İşfahânî’nin Farsça dil bilgisine dair beş eseri vardır ve tamamı İstanbul’da yazılmıştır. Bunlardan ikisi Farsça açıklamalı diğer üçü ise Türkçe açıklamalıdır. Bu eserler sırasıyla şöyledir: *Destûr-i Suḥen* (1289/1872); *Destûrçe* (1293/1876); *Debistân-ı Pârsî* (1308/1890); *Rehnumâ-yı Fârisî* (1309/1891); *Hulâşa-yı Rehnumâ-yı Fârisî* (1309/1891).

3.1. *Destûr-i Suhen* (telif: 1289/1872)

Destûr-i Suhen, ilk defa 1289/1872 yılında İstanbul'da İzzet Efendi Matbaası tarafından 178 sayfa olarak neşredilmiştir. Eser son olarak Tahran'da Muhsin-i Mu'ayyenî tarafından 1396/2017 yılında Muhsin Ebu'l-Kâsimî'nin takdim yazısı ile birlikte 222 sayfa halinde basılmıştır (İşfahâni 1396/2017). İnceleyeme esas aldığımız nüsha İzzet Efendi Matbaası tarafından yapılan baskıdır.

Destûr-i Suhen, 1289/1872 yılında Hâbib-i İşfahâni tarafından Farsça açıklamalı olarak yazılmış ve Farsçada "gramer, dil bilgisi" anlamına gelen "destûr" adıyla isimlendirilen ilk dil bilgisi kitabı olmuştur. Eser, yazarın; kitabın telif sebebi, tertip şekli, düzeni ve basım süreci hakkında bilgi verdiği bir dibace kısmı ile başlamaktadır (s. 2-6). Burada verilen bilgilere göre Hâbib Efendi, *Destûr-i Suhen*'in telif sebebini dibace kısmında şu ifadelerle açıklamıştır:

"Bendeniz Hâbib-i İşfahâni, memleketimden ayrılarak İstanbul'a geldim; burada bir müddet Farsça ve Arapça eğitimi ile meşgul oldum. Eğitim ile meşgul olduğum sırada Türk bilgin ve ediplerin Farsçaya çok ilgi ve alaka gösterdiğini ama Farsçayı öğretmek için tam bir dil bilgisi kitabının olmadığını gördüm. Farsça bilenler anadilleri olması sebebiyle bu işe el atmamış ve Farsça öğrenenler de dil bilgisi konusunda söylenenlerden başka bir şey görmemişler. Ne yazık ki görüldüğü üzere böylesine eski ve hoş bir dil, bir düzene tabi tutulmamış ve bu yüzden kimse onu okuma yazmaya rağbet edememiş. Bu nedenle bir kitap kaleme aldım."

Telif sebebinden sonra Hâbib Efendi, eserin tertip şekli ve düzeni hakkında da bilgiler vermiştir. Farsça olarak sekiz maddede işaret edilen bu özelliklerin Türkçe tercümeleri şöyledir:

- 1- Sadece Farsça dil bilgisi kural ve kaidelerini değil Farsçanın temel usulleri ve Arapçadan alınmış olan kelimelerin kullanım yöntemi de anlatılmıştır.
- 2- Eserde anlatılan konuların her biri darb-ı mesel olan meşhur şiiirlerle örneklendirilmiş olup bunlar konuşma esnasında yeri geldikçe söylenebilir ve yazılabilir.
- 3- Bazı konularda doğru yazıp okuma becerisini kazandırmak için olduğundan fazla örnek verdim.

- 4- Ana dili Farsça olanların, Arapça kelimelerde gerek konuşma gerekse yazı dilinde yaptığı bilinen meşhur tasarrufları anadili Farsça olan İranlıların hatası olarak bilmemeleri için gösterdim.
- 5- İlişkili Farsça ve Arapça konuları iç içe yazdım. Çünkü artık bu konulara Arapçaya has demek mümkün değildir ve bu konu ve kaideler Arapça olma özelliklerini kaybetmişlerdir.
- 6- Yalnızca bu kitaba özgü olmaması için bilinen ve sık kullanılan sarf ve nahiv tabir ve terimleri seçilmiştir.
- 7- Herkes bu kitaptan bir öğreticiye ihtiyaç duymaksızın Farsçayı hızlı ve kolay bir şekilde öğrenebilir. Her ne kadar bazı eksiklikleri olsa da *Destūr-i Suḥen* adındaki bu mükemmel kitap, adından da anlaşılacağı üzere Farsça kelimelerin doğru kullanımını anlatmaktadır.
- 8- Bu kitabı iki bölüm olarak kaleme aldım. Birinci bölümde Farsçayı öğrenmek için ihtiyaç duyulan gerekli kuralları, ikinci bölümde kâtip ve yazarların işine yarayacak konuları ele aldım. İkinci bölümün ilk faslındaki Arapça istilahları ve beşinci faslındaki Arapça atasözleri ve deyimleri konunun uzamaması ve ayrıntıya girmemek için tercüme etmedim ve kolaylık olması için Arapça sarf ve nahiv terimlerini içeren son bir fasıl ilave ettim (s. 3-4).

Ḥabīb Efendi, dibacede eserin basılmasına vesile olan bir anekdota da yer vermiştir. Bu anekdota göre Ḥabīb Efendi eserini bitirdikten sonra, bir gün o dönem İran'ın İstanbul elçiliğinde memur olarak görev yapan Ḥasan 'Alī Ḥān'ın meclisinde bulunduğu sırada bu şahıs istifadeye layık bir Farsça dil bilgisi kitabının olmadığından yakınmış; bunun üzerine kendisinin bu konuda *Destūr-i Suḥen* adında bir kitap yazdığını söylemiştir. Sonrasında Ḥabīb Efendi kitabını Ḥasan 'Alī Ḥān'a takdim etmiş o da beğenip basılmasını buyurmuştur (s. 5-6).

Dibace kısmından sonra esere içindekiler kısmı dâhil edilmiştir (s. 7-8). Yazar, dibace kısmında belirttiği üzere eserini iki kısma ayırmıştır. Konular birinci kısımda on fasıl, ikinci kısımda altı fasıl içerisinde ele alınmıştır.

Birinci Kısım

Birinci kısımda sırasıyla isim, sıfat, fiil, zarf, edat, bileşikler ve imlaya ilişkin konular işlenmiştir. Konu başlıkları şöyledir: Muḫaddime, der beyān-i esmā, der beyān-i şıfāt, der beyān-i kināyāt, der beyān-i ef'āl, der beyān-i furū',

der beyân-i kıyûdât, der beyân-i hûrûf ve edavât, der beyân-i murekkebât, der beyân-i te'lif-i kelimât ve der zevâbiḥ-i ḥaṭ ve imlâ. Bu kısımda Farsça dil bilgisine dair iki yüz kural numaralandırılarak örnekler ve şahit beyitler eşliğinde anlatılmıştır.

Hâbib Efendi, mukaddimede “*Söz söylemek düşüncenin açıklanmasıdır. Farsçada kelimenin doğru bir şekilde kullanılması ilmine “destûr-i suḥen” denir ve bu ibare diğer dillerde olduğu gibi Farsçada da doğru konuşma sanatıdır*” diyerek söze başlamıştır (s. 2). Sonrasında kelimenin tarifi yapılmış; Farsçada kullanılan harfler anlatılmıştır. Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler, Ebû Naşr Ferâhî'nin *Nisābu 's-sıbyân* adlı eserinde manzum olarak anlattığı ve diğer dil bilgisi kitaplarının çoğunda tekrar edilen kıtasıyla (Öz 2010: 52) açıklanmıştır (s. 3). “İştîlâḥât-i hûrûf” başlığı içerisinde harflere dair ıstılahlar verilmiştir (s. 3-4). Sonrasında dâl ve zâl harfleri arasındaki fark Şehâbeddîn-i Kirmânî ve Enverî'nin şiirleri ile izah edilmiştir. Sırasıyla bir tablo içerisinde Farsçadaki her bir harfin telaffuzu ile birlikte başta, ortada ve sonda kullanıma dair örnek kelimeler; diğer bir tabloda birbirine dönüşen harflere 36 adet örnek kelime verilmiştir (s. 5-7).

“Te'rib” başlığı içerisinde ← (خ) ← (ك): خسرو ← كسرى / (ت) ← (ث) كيومرت ← كيومرث örneklerinde olduğu gibi Farsça kelimeler Arapçaya nakledildiğinde veya Arapça kelimeler gibi telaffuz edildiğinde yaşanan harf değişimleri gösterilerek bunların listesi verilmiştir (s. 8-9).

Hâbib Efendi, “i' râb” başlığı altında Farsçadaki harekeler (s. 9-10); “alâmet-i imlâ” başlığı altında Farsçadaki medd, teşdîd ve hemze imla işaretleri konu edilmiştir (s. 10). Mukaddimede son olarak “kelime” ve “aqsâm-i kelimât” başlığı altında kelime ve kelimenin kısımlarına değinilmiştir (s.10-15). Burada öncelikle kelime; anlamlı ya da bağımsız bir anlamı olmayan olarak ikiye ayrılmış; anlamlı kelimelerden bir zaman mefhumuna ait olanlara fiil, bir zamana ait olmayanlara isim; bağımsız bir anlamı olmayan kelimelere edat ve bağlaç denmiştir. Kelime; anlamlarına, delalet ettiği nesnelere göre kullî (genel), muşahḥaş (özel), zât (somut), ḥads (soyut), ism-i cins, maşdar, müştak, fi'l, ḥarf, zamîr, ism-i işâre, mevşul ve kinâyât olarak tasnif edilmiştir.

Ayrıca kelimeler anlam ve kullanım bakımından; ḥaқиқat (gerçek), ğayr-i ḥaқиқî (mecaz), mecâz-i mürsel, isti'are, mutevâfiq, luğavî, iştîlâḥî, müşterek, müterâdif, elfâz-i müterâdife olarak taksim edilmiştir (s. 11-12).

İlk fasılda “Der beyān-i esmā” (s. 17-35) başlığı altında ismin tanımı yapıldıktan sonra isimler anlamlarına, sayılarına, yapılarına ve delalet ettiği nesnelere göre ism-i ‘ayn, ism-i ma‘na, ism-i cins/ism-i ‘ām, ism-i hāş, ism-i cem‘, maşdar, muştak, cāmīd, mufred ve murekkeb olarak tasnif edilmiştir.

“Keyfiyyet-i esmā’-yi Fārsī, “kemiyyet-i esmā’-yi Fārsī” ve “hāşiyet-i esmā’-yi Fārsī” başlıkları içerisinde Farsçadaki isimler konusu üzerinde durulmuştur.

“Keyfiyyet “başlığı altında isimlerde eril ve dişil olma durumları (s. 21), “kemiyyet” başlığı altında isimlerde teklik-çokluk konusu (s.23-25) ve “hāşiyet” başlığı altında Farsçadaki isim tamlaması ele alınmıştır. İsim tamlamasının nisbet, temellük, ihtisās, ta‘lil, zarfiyyet anlamları taşıyabileceği söylenerek izāfet-i lāmiyye (iyelik bildiren tamlama), izāfet-i beyāniyye’ye (açıklayıcı tamlama) örnek verilmiştir. İsmīn, mücerred (yalın), mef‘ül-i şariḥ (nesne), mef‘ül-i ğayr-i şariḥ (dolaylı tümleç), muzāf (tamlanan) ve nidā hallerinin karinelerine işaret edilmiştir. İsmīn, mef‘ülün anḥ (ismin –den hali), mef‘ülün biḥ (ismin -i hali), mef‘ülün fiḥ (ismin –de hali), mef‘ülün ileyḥ (ismin –e hali), mef‘ülün ma‘a (ismin ile hali) hallerinin hangi edatlar vasıtası ile elde edildiği örnek kelime ve şahit beyitlerle anlatılmış; tamlama durumundaki bazı imla tasarrufları gösterilmiştir (s.26-31). Ayrıca” esmā’-yi ‘Arabiye” başlığı altında Arapçadaki isimler konusu da anlatılmıştır (s. 18-23).

İkinci fasılda sıfat konusu ele alınmıştır (s. 35-53). Burada öncelikle sıfatlar mana bakımından şıfat-i ‘āddiyye (niteleme sıfatı), şıfat-i kıyāsiyye/tafziliyye (üstünlük sıfatı), ‘āliyye (en üstünlük), ifrāṭiyye (aşırılık) ve taḫlīliyye (azaltma, küçültme) olarak beşe ayrılmış; örneklerle birlikte bu sıfat türleri açıklanmıştır. Sıfatların genel olarak belirtilenden (mevsuf) sonra geldiği ve belirtilen ile bir tamlama kesresi (kesre-yi tovşifi) ile birleştiği fakat bazı durumlarda sıfatların belirtilenden önce geldiği bu durumda kesrenin hazf edildiği; sıfatların çoğul olmadıkları ama belirtilenin çoğul ve hazfedilmiş olduğu durumlarda çoğul olabildiği belirtilerek Farsçadaki sıfat konusu anlatılmıştır (s. 35-37). Bu kısımdan sonra “şıfat-i ‘Arabiye” başlığı altında Arapçadaki sıfat konusuna değinilmiştir (s. 38-48). Son olarak “esmā’-yi a‘dād” başlığı altında sayı sıfatları; asıl, sıralama, kesir ve üleştirme olmak üzere dört grupta ele alınmış; buradaki Farsça sayıların yanlarına Arapçaları da yazılmıştır (s. 48-53).

“Kināyāt” başlığı altındaki üçüncü fasılda, zamir konusu işlenmiştir (s. 53-65). Zamirler; zamir-i şahşī, zamir-i nisbī, zamir-i muşāreket,

zāmīr-i isnādī ve zāmīr-i fi' lī olarak beş bölümde incelenmiştir. Bu fasılda “esmā'-yi işāre” başlığı içerisinde آن ve این işaret zamirleri; “mevşūlāt” başlığı altında كه ve چه bağlaçları; “edavāt-i istifhām” başlığı içerisinde چرا، کی، کو، کجا، چه سان، مگر هیچ، چون، کدام گویا آیا، چند، که، چگونه، چه، soru edatları kullanım amacına göre şahit beyitler ile örneklendirilerek anlatılmıştır (s. 58-63). Son olarak “mubhemāt” başlığı içerisinde ی، اند، خود gibi belgisiz zamirlere değinilmiştir (s. 63-65).

Dördüncü fasılda fiil konusu anlatılmıştır (s. 65-77). Fiil konusuna, cümlelerin tanımı ve türleri; zāmīr-i isnādī ve edāt-i rabṭ olarak bilinen fiil çekim ekleri açıklanarak bir giriş yapılmıştır. Farsçada fiiller; aṣl-i fi' l/maşdar, eḥvāl-i fi' l, zāt-i fi' l ve fer' -i fi' l şeklinde dört ana başlıkta işlenmiştir.

“Maşdar” başlığı altında ise mastar; maşdar-i vaż' i, maşdar-i ca' lī, maşdar-i terkibī ve maşdar-i murehḥem olarak dört türe ayrılmıştır. Maşdar-i vaż' i, asıl mastar (جستن); maşdar-i ca' lī, Arapça, Türkçe veya Farsça bir kelimeden yapılan yapma mastar (طلبیدن); maşdar-i terkibī, bileşik mastar (شاد شدن); maşdar-i muraḥḥam, hafifletilmiş mastar, fiilimsi (طلب); şeklinde tanımlanmıştır (s. 67-68).

“Eḥvāl-i fi' l ez cihet-i nisbet” başlığı altında fiiller, öznesine göre ma' lūm ve mechūl; şahıslarına göre müfred ve cem' ; kiplerine göre iḥbārī, inşā' i ve şarṭī, zamanına göre māzī, ḥāl ve istiḳbāl; nesnelere göre lāzım, müte' addi olarak izah edilmiştir. Anlam ve lafız bakımından ise fiiller; fi' l-i ḥāş, fi' l-i 'ām, fi' l-i mumkin ve fi' l-i ğayr-i mumkin, fi' l-i ḥaḳīḳī, fi' l-i mecāzī, fi' l-i tām, fi' l-i mutegāyyir, fi' l-i şāz, fi' l-i nāḳış ve fi' l-i muşerif olarak sınıflandırılmıştır.

Ḥabib-i İṣfahānī'nin fiil konusunda yaptığı bu tasnif kendisinden sonra gelen dil bilimciler tarafından da kabul görmüştür. Dil bilgisi kitaplarında vech-i iltizāmī adıyla adlandırılan dilek-istek kipi ilk defa Ḥabib-i İṣfahānī tarafından vech-i inşā' i olarak adlandırılmıştır (Muzāhiri ve Hāşimi ve Mutevellī 1383/2004: 97). Ḥabib-i İṣfahānī bu konu hakkında *Destūr-i Suḥen* 'de “fiil eğer arzu, istek, öğüt, ümit ve tereddüt kabilinden şeylerle ilgiliyse ona inşā' i diyorlar...” ifadesine yer veriyor (s. 67).

Fi' l-i ḥāş bir iş ya da durumun belirli bir şahsa ait olması (رفتن); fi' l-i 'ām, bir iş ya da durumun birden çok şahsa ait olması (بودن، شدن); fi' l-i mumkin, fiilin imkân dâhilinde fail tarafından ortaya konması (زيد زد) [Zeyd vurdu]; fi' l-i ğayr-i mumkin, fiilin imkân dâhilinde fail tarafından ortaya konama-

ması (زيد مُرد) [Zeyd öldü]; fi‘l-i ḥaḳīkī, failin yaptığı iş (زيد می رود) [Zeyd gidiyor]; fi‘l-i mecāzī, fail tarafından yapılmayan fakat ona nisbet edilen fiil (امروز می بارد) [bugün yağıyor]; fi‘l-i tām, hiçbir değişim ve dönüşüm kabul etmeyen fiil (گسترد); fi‘l-i mutegayyir, bazı özel kaideler ile birlikte değişen ve dönüşen fiil (شمردن); fi‘l-i şāz, herhangi bir kaide olmaksızın değişikliğe uğrayan fiil, kuralsız fiil (گزیدن، گفتن); fi‘l-i nākış, bütün zaman, şahıs ve kiplerde kullanımı olmayan fiil (بایستن); fi‘l-i muşerif¹, çekimlenmeyen fiil (باوریدن) olarak tarif edilmiştir (s. 69-70).

“Zevāt-i fi‘l” başlığı altında Farsçadaki zamanlar, zemān-i ḥāl, māzī-yi muṭlaq, māzī-yi naqlī, māzī-yi ḳarīb, māzī-yi ba‘īd, māzī-yi meşkūk, mustakbel, emr, muzāri‘, fi‘l-i iltizāmī, şarṭī, du‘āvi, ism-i fā‘il ve ism-i mef‘ul olmak üzere verilmiştir. Tüm bu zamanlarda malum ve meçhul olarak شدن گستردن بودن, شدن mastarlarının çekimi yapılmış; mastar ve verilen tüm bu zamanların nasıl türediği tek tek izah edilmiştir (s. 70-77).

“Der beyān-i furū‘” olarak adlandırılan beşinci fasılda ilk olarak ism-i fā‘il (emr-i hazırın sonuna نده eklenerek آورنده), şıfat-i muşebbeh (bazı fiillerde emr-i hazırın sonuna ا eklenerek گيرا ← گير), şıfat-i ḥāliyye (bazı fiillerde emr-i hazırın sonuna ان eklenerek افت افتان), şıfat-i mubālağa (bazı fiillerde māzī-yi muṭlaq’ın sonunda ار veya خریدار کار ilavesiyle), ḥāşil-i maşdar (bazı kelimelerin sonuna yā-yi maşdariyet ilavesiyle ve bazen گرما örneğindeki gibi ی’nin ا harfine dönüşmesiyle, emr-i hazırın sonuna ش harfinin ilavesiyle, emrin sonuna ه ilavesiyle آویزه ve bazı mazi çekimlere ار eklenmesiyle گفتار) ism-i liyāḳat ve taḥşiş (masdarın sonuna ی harfinin izafesiyle نویساندن ← نویساندن) ekiyle geçişsiz bir fiili geçişli yapma نویساندن ← نویسن نوشتن ← نویسن konuları anlatılmıştır (s. 77-79). Sonrasında vurgu için emr-i hazırın öncesinde ve gelecek zaman ifade etmek için muzari fiilin öncesine eklenen bā-yi meksüre (ب); ḥāl ve māzī-yi naqlīnin evveline gelen (می); süreklilik ifade etmek için fiillerin önüne ve sonuna dāhil olan (همی); mazi çekimlerin sonlarında şüphe, istimrar dua anlamı katmak için gelen (ی); گفتن mastarının üçüncü tekil şahıs halinin sonuna eklenen elif-i cevāb; emrin önünde gelip olumsuzluk alameti olan (م) ön ek ve son ekler anlatılmıştır (s. 79-81). Bazı mastarların emir kipleri ve Farsçada yaygın olarak kullanılan beş yüz kadar mastar verilmiştir. Bu fasılda ayrıca Arapçadaki mastar ve fiil konusu da anlatılmıştır (s. 86-98).

¹ Burada “fi‘l-i muşerif” başlığının yazarın burada yaptığı “ان است که باوجود یافت شدن مصدر آن صرف نشود” [mastar olmasına/anlamı taşımamasına rağmen çekimi yapılmayan fiil] açıklamadan dolayı fi‘l-i āayr-i muşerif olması gerekir.

Altıncı fasılda kıyūd-i zemān, kıyūd-i mekân, kıyūd-i kemiyyet, kıyūd-i keyfiyyet, kıyūd-i kıyāsiyye, kıyūd-i istifhām, kıyūd-i nefyi ve işbāt, kıyūd-i űekk ve zan, kıyūd-i te'kīd ve tertīb ve kıyūd-i keřiru'l-isti' māl-i 'Arabiye başlıkları altında Farsçadaki zaman, mekân, azlık-çokluk, nicelik, miktar, soru, olumsuzluk ve tasdik, űüphe ve zan, pekiřtirme ve sıralama zarfları ile birlikte Arapçada sıklıkla kullanılan bazı zarflar anlatılmıştır (s. 97-101).

Yedinci fasıl edat ve bağlaçlar hakkındadır (s. 101-121). Bu kısımda müellif bağlaç ve edatın tanımını yapmış ve onları basit ve birleşik olarak ikiye ayırmıştır. Basit olanları ħurūf-i basi'e, birleşik olanları edevāt olarak adlandırmıştır. ħurūf-i basi'e adı altında başta, ortada ve sonda gelen on üç adet ek anlatılmıştır. Bunlar ا، ب، ت، ج، د، ش، ك، م، ن، و، ه، ی ekleridir. Edevāt başlığı altında doksan dört edat örnekleriyle birlikte işlenmiştir. Bu edatlar arasında diğer dil bilgisi kitaplarında çok sık rastlamadığımız، هر آينه، درد و دريغ، په په، ياد، تفو، مانا، هله، آيين آنک، هر آينه (s. 110-118). Son olarak "ħurūf-i 'Arabiye" başlığı altında Farsçada kullanılan Arapça bağlaçlar verilmiştir (s. 119-121).

"Der beyān-i murekkebāt" başlıklı sekizinci fasılda isim tamlaması ve sıfat tamlaması konuları işlenmiştir (s. 121-129). İsim tamlamaları "esma'-yi murekkebe" başlığı altında terkīb-i izāfi (پرتو ماه)، terkīb-i izāfi be taqdiri kesre (مادرن)، be taqdim-i muzafulun ileyh (دهقان بچه)، ism-i murekkeb yā ħarf-i 'atf ez do lafz-i muttehid (گفت و گو)، terkīb-i terādufi (تاب و تب)، terkīb-i tenāsubi (بر)، terkīb-i tebāyini (رفت و آمد)، ism-i murekkeb bā ħazf-i ħarf-i 'atf (شتر گريه)، terkīb-i zemāni/ism-i zemān (تابستان)، terkīb-i mekāni/ism-i mekân (بارگاه)، ism-i murekkeb bā edāt-i ālet (آتش زنه)، terkīb-i esāsi (ساختمان)، terkīb-i 'ayni (پارچه پارچه) ve terkīb-i ihmālī (خرد و مرد) olarak anlatılmıştır. Sıfat tamlaması, terkīb-i vaşfi ve vaşfi terkībī başlıkları altında ele alınmıştır. Terkīb-i vaşfi; terkīb-i ittiřāfi/ism-i mensūb (ديوانه، نورانی، شرمسار)، řıffāt-i fā'iliyyet (ستمکار)، řıffāt-i muĥāfezet (ديودست)، terkīb-i řıfatī (گلفام)، terkīb-i teşbihi (پری کردار)، şıfat-i mubālağa (پارچه پارچه) ve řıffāt-i 'adediyye (نخستين) başlıkları altında anlatılmıştır. Vařfi terkībī; değişim ve dönüşüme uğradıktan sonra kendisinde ism-i fā' il, ism-i mef' ul, şıfat-ı müşebbehe ve ism-i mensūb anlamı hāsıl olan kelimeler olarak tarif edilmiş ve onların elde edilme yöntemleri gösterilmiştir. Son olarak "terkīb-i edāti" başlığı altında ا، ب، با، بی، بر، تا، در، اندر، از، فر، فرا، فرو، م، نا، و، هر، هم gibi ön edatlar örnekler ve şahit beyitler eşliğinde anlatılmıştır.

Dokuzuncu fasıl cümle konusuna ayrılmıştır (s. 130-134). Bu kısımda cümlelerin tanımıyla birlikte, cümle türleri ve cümlelerin öğeleri kısaca an-

latılmıştır. Onuncu fasıl ise yazı ve imla hakkındadır (s. 134-138). Burada ه، و، ن، م، گ، ک، ز، س، ت، د، ز، س، ک، گ، م، ن، و، ه gibi harflerin bazı durumlarda hazf edilmesi, bazı durumlarda başka bir harfe tebdil olması anlatılmış; Arapçadan Farsçaya geçen kelimelerin imla ve telaffuzuna değinilmiştir.

İkinci Kısım

İkinci kısım altı fasıl halinde düzenlenmiştir. Birinci fasılda *على بيت المقدس، حاصل الكلام، على الخصوص، لم يزل، لاجرم* gibi Farsçada kullanılan beş yüz doksan sekiz adet Arapça ıstılah verilmiş, ancak anlamları yazılmamıştır (s. 138-144). İkinci fasılda *عجله/سرعت، عالم/عارف، اتمام/اكمال، عذاب / الم* gibi yaklaşık iki yüz Arapça eş anlamlı kelime Farsça açıklamaları ile birlikte sunulmuştur (s. 145-150). Üçüncü fasılda Farsça ıstılah ve tabir anlamları ile birlikte verilmiştir (s. 151-159). Dördüncü fasılda Farsçadaki meşhur deyim ve atasözleri (s. 159-170); beşinci fasılda Farsçada rastlanılan Arapça deyim ve atasözleri (s. 170-172); altıncı fasılda Arapça dil bilgisi terimleri konu edilmiştir (s. 172-178).

Destūr-i Suhen, hem tertip hem de içerik bakımından Farsça dil bilgisi hakkında daha önce yazılmış olan kitaplardan oldukça farklı ve zengindir. *Ḥabīb-i İṣfahānī*, *Destūr-i Suhen*'de yeni bir arayış içine girmiş; Farsça gramerini Arapçadan ayırarak Arapça dil bilgisi kitaplarını taklit ve tercüme usulünü terk etmiştir.

Destūr-i Suhen'de Farsça dil bilgisi konuları; isim, sıfat, zamir, fiil, fiilin şubeleri, zarf, bağlaç ve edatlar, isim ve sıfat tamlaması, cümle, yazı ve imla şeklinde sırasıyla ayrı başlıklar altında ele alınmıştır. Dil bilgisi konularına başlık verilirken en doğru terim kullanılmaya çalışılmıştır. *Ḥabīb-i İṣfahānī*, Farsça öğrenenler için Arapçanın önemini yadsınamış, gereği kadar Arapça konular üzerinde durmuş ancak bunları Farsça metinlerde geçtiği kadarıyla sınırlandırmıştır. Birinci kısımda Farsçanın yanı sıra Arapça dil bilgisi konularının da anlatılarak kıyaslama yoluyla izah edilmesi ve ikinci kısımda Farsçada kullanılan Arapça deyim, atasözü ve dil bilgisi terimlerinin verilmesi bu kitabın önemli hususiyetlerinden birisidir.

Bu kitapta dil bilgisi konuları ele alınırken bazı farklı tarif ve tasniflerin de kullanılmış olması dikkat çeken hususlardandır. Örneğin fiillerin öznesi, nesnesi, şahsı, kipi, zamanı ve anlamlarına göre; ma^l lūm ve mechūl; mufred ve cem^l; iḥbārī, inṣāī ve şartī; māzī, ḥāl ve istikbāl; lāzım, mute^l addī; fi^l-i ḥās, fi^l-i 'ām, fi^l-i mumkin ve fi^l-i ğayr-i mumkin, fi^l-i ḥaḳīḳī, fi^l-i mecāzī, fi^l-i tām, fi^l-i muteġayyir, fi^l-i şāz, fi^l-i nāḳiṣ ve fi^l-i munşerif

olarak sınıflandırılmıştır. Dilek-istek kipi ilk defa Hâbib-i İşfahâni tarafından vech-i inřa³ olarak adlandırılmıştır. Ayrıca *Destür-i Suhen*'de isim ve sıfat tamlaması konusu daha önceki gramer kitaplarından farklı olarak ayrı bir başlık altında değerlendirilmiş; yazı ve telaffuz konusuna özel bir bölüm ayrılmıştır. Farsçadaki Arapçaya mahsus olan harfler ya da dâl ve zâl harfleri gibi çok bilinen konuların üzerinde çok fazla durulmayarak akılda kalması için şahit beyitler ile anlatma yolu tercih edilmiştir.

Hâbib-i İşfahâni, bazı dil bilgisi konularının izahında Ebû Naır Ferâhi'nin *Nisâbu 's-sıbyân* adlı eserinden ve Şehâbeddin-i Kirmâni ile Enveri'nin şiirlerinden istifade etmiştir. Konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade Sa' di-yi Şirâzi ve Hâfız-ı Şirâzi'den seçmiş, zaman zaman da kendi şiirlerinden yararlanmıştır.

3.2. Destürçe (telif: 1293/1876)

Destürçe, ilk defa 1303/1885 yılında İstanbul'da Mihran Matbaası tarafından 96 sayfa olarak neşredilmiş ve bu matbaa tarafından aynı yıl içerisinde üç defa daha baskısı yapılmıştır. Bir diğer baskısı ise 1313/1895 yılında Kasbar Matbaası tarafından 94 sayfa olarak yapılmıştır (Şahinoğlu ve Çögenli 1989: 2). İncelemeye esas aldığımız nüsha Mihran Matbaası tarafından 1303/1885 yılında yapılan ilk baskıdır.

Destürçe, Darüşşafaka'da okutulmak için hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir ders kitabıdır. Hâbib Efendi, Darüşşafaka'da Farsça dersleri verdiği dönemde *Destürçe*'yi ders kitabı olarak kullanmıştır.

Hâbib Efendi eserin giriş kısmında bir telif sebebi belirtmemiş; Farsçada yer alan harfler, hareketler ve imla hususiyetlerine değinerek eserine başlangıç yapmıştır (s. 2-3). *Destürçe*'de dil bilgisi konuları isim, sıfat; kinaye (zamir); fiil; fiil türleri; fiillerde şahıs ve zaman, zarflar; edatlar ve ünlem olmak üzere yedi bölüm içerisinde ele alınmış; bir hatime kısmı ile eser bitirilmiştir. *Destür-i Suhen*'de olduğu gibi Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılmış ve örnekler eşliğinde doksan altı kaide anlatılmıştır.

İlk bölüm isim konusuna ayrılmıştır (s. 3-14). İsimler; ism-i cins, ism-i 'alem, ism-i câmid, ism-i müştağ, ism-i müfred, ism-i mürekkeb, ism-i mevşûf, sıfat, ism-i 'ayn, ism-i ma' nâ olmak üzere on kısma ayrılmış; her bir tür örneklerle izah edilmiştir. "Keyfiyyet-i esmâ", kemiiyyet-i esmâ ve "hâsiyyet-i esmâ" başlıkları altında isimlerde erillik-dişillik ve ismin halleri konuları üzerinde durulmuştur.

māzī-yi naqlī, hikāye-yi naqlī, mustakbel-i şariḥ, emr-i ḥāzır, inşā'ı-yi müfred, inşā'ı-yi mürekkeb, ism-i fā' il ve ism-i mef'ül başlıkları altında gösterilmiş ayrıca bu yapılarının tekil ve çoğul halleri gösterilmiştir (s. 34-38).

“Uşul-i iştikāk” başlığı altında mastar esas alınarak; mastarın sonundan bir ن harfinin hazfiyle maşdar-ı taḥfifi (أورد) ve maşdar-ı taḥfifi'ye • ilavesiyle ism-i mef'ül (أورده), şahıs zamirleri eklenerek māzī-i şuhūdi (آوردم); māzī-yi şuhūdi'nin önüne می ilavesiyle hikāye-yi şuhūdi (میاوردم); ism-i mef'ül'ün sonuna şahıs zamirlerinin eklenmesiyle māzī-yi naqlī (آورده ام) ve şahıs zamirlerinden önce بودن fiilinin ilavesiyle hikāye-yi naqlī (آورده بودم); çekimi yapılacak fiilin maşdar-ı taḥfifi'sine خواستن fiilinin muzarisinin ilavesiyle mustakbel-i şariḥ (خواهم آورد); mastarın sonundan دن ve تن'nun atılmasıyla emr-i ḥāzır (آور); emr-i ḥāzıra şahıs zamirleri ve öncesine de می ilavesiyle fi'l-i inşā'ı-yi basit (میاورم); بودن fiilinin muzari halinin önüne tasrif olunacak fiilin ism-i mef'ülü eklenerek inşā'ı-yi mürekkeb (آورده باشم); emr-i ḥāzırın ikinci tekil şahıs çekiminin sonuna نده eklenerek ism-i fā' il (آورنده) gibi zaman ve kipliklerin teşkili anlatılmıştır (s. 41-42). Şıfat-ı müşebbehe (شنوا), şığa-yı ḥāliyye (افتان), şığa-yı mübālağa (آموزگار), ism-i maşdar (گفتار، دانش) ve ism-i ālet (اوزه)'in de türeme bilgileri örnekleriyle izah edilmiştir (s. 42-43). Fiillerde, müte'addi, meḥūl, nefyā ve nehyā olma durumları karine ve örnekleri ile beraber izah edilmiştir. “Ef'āl-i kıyāsiyye” başlığı altında mastarların sonundaki دن ve تن'den önce (زمین خوش فارس) harflerinden birisi bulunduğu durumlarda Farsçadaki mastarların muzari gövdelerinin tespitinde birtakım kuralların olduğundan bahsedilmiştir (s. 47-51). Konunun devamında “ef'āl-i meşhūre-yi Fārsiyye” başlığı altında Farsçadaki yaklaşık iki yüz elli dokuz yaygın mastar Türkçe karşılıkları ve muzari kökleri ile birlikte (ياب، بولمق، اكلامق – يافتن – بولمق، اكلامق – ياب) harf sırasına göre verilmiştir (s. 52-65).

Devamında özellikle Türkçe edebî metinlerde yaygın olarak kullanılan birleşik sıfat-fiiller “mişāl olmak üzere ba'zı işlāḥāt-ı Türkiyye” başlığı altında verilmiştir (s. 65-69).

Örnek: (دل ارا = مفرح)، (افتاده = دوشگون)، (خیر خواه = دوست)، (رنجیده = انجینمش)، (نهفته = گیزلو)

“Furū'ı -i ef'āl” başlığı altında tekrar kısaca ism-i fā' il, ism-i mef'ül, şıfat-ı müşebbehe, şıfat-ı ḥāliyye, şıfat-ı mübālağa, ism-i maşdar ve ism-i ālet konularına değinilmiş ve fiil konusu tamamlanmıştır (s. 69-70).

“Müte'allikat-ı fi'l” başlıklı beşinci bölümde zarf ve çeşitleri ele alınmıştır. Zarflar; zurūf-i zamān, zurūf-i mekān, kıyūd-i tertib ve te'kid, kıyūd-i ke-

3.3. **Debistân-ı Pârsî** (telif: 1308/1890)

Debistân-ı Pârsî, 1308/1890 yılında İstanbul'da Mahmud Bey Matbaası tarafından 136 sayfa olarak neşredilmiştir. Bu eserin tespit edilen ilk baskısıdır (Şahinoğlu ve Çögenli 1989: 1). İkinci baskısı 1324/1906 yılında Tebriz'de, Ketâbhâne-yi Tebrîz tarafından yapılmıştır. Son olarak Tahran'da 1392/2013 yılında Meryem Tâife Kaşkâyi tarafından Cemşid Surûşyâr'ın mukaddimesi ile birlikte 215 sayfa halinde yayınlamıştır (İşfahâni 1392/2013). İncelemeye esas alınan nüsha Mahmud Bey Matbaası tarafından yapılan baskıdır.

Debistân-ı Pârsî, Hâbib-i İşfahâni'nin Farsça dil bilgisine dair kaleme aldığı üçüncü, Farsça açıklamalı olarak yazdığı ikinci dil bilgisi kitabıdır. Eserin dibace kısmında verilen bilgilere göre; Hâbib-i İşfahâni'nin daha önce kaleme aldığı ve baskısı yapılan *Destûr-i Suhen* adlı eseri rağbet görmüş fakat nüshalarının tükenmek üzere olduğundan dolayı o, ana dili Farsça olanların ve mektep çocuklarının bu dili öğrenmeleri için Farsça kaidele- rin bir kısmını Farsça olarak bir kitapçık şeklinde hazırlama isteğindedir. Bu nedenle *Destûr-i Suhen*'den biraz daha muhtasar ama muhteva açısından daha mükemmel bir kitap olan bu eseri yazmış ve Arapça kısımları bu esere dâhil etmemiştir. Birkaç yıllık öğretmenlik tecrübesinin ürünü olan bu esere *Debistân-ı Pârsî* adını veren müellif eserini Hâc Mîrzâ Hüseyin Şerîf'e ithaf etmiştir:

“Bendeniz Hâbib-i İşfahâni, Hasan ‘Alî Hân'ın yardımıyla *Destûr-i Suhen* basıldıktan sonra baskıların tükendiğini ve onun bir miktar da ayrıntılı bir kitap olduğunu fark ettim. Bu yüzden ana dili Farsça olanların ve öğrencilerin Farsçayı öğrenmeleri için Farsça olarak daha muhtasar bir dil bilgisi kitabı yazmak istedim. Daha önceki kitaplara göre biraz daha kısa ama daha mükemmel olarak yazdım ve Arapça kısımları çıkardım. Birkaç yıllık öğretmenlik tecrübesinin ürünü olan bu esere *Debistân-ı Pârsî* adını verdim ve önsözünde bu eserin basılmasına vesile olan Hâc Mîrzâ Hüseyin Şerîf'in adını andım.” (s. 2-3).

Hâbib Efendi eserinin başlangıcında Fars dili ve lehçeleri ile ilgili kısa bir malumat vererek Farsçayı Pârisî-yi Bâstâni, Zebân-ı Pehlevî, Zebân-ı Derî ve Lorî, Herevî, Soğdî gibi günümüzde unutulmuş lehçeler olmak üzere dört türe ayırmıştır (s. 4-5). *Debistân-ı Pârsî*'de de Hâbib-i İşfahâni diğer eserlerindeki geleneğini sürdürmüş ve Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılarak anlatılmıştır. Bu eserde yüz üç kaide örnek eşliğinde anlatılmıştır.

Giriş kısmında Farsçanın alfabesi, Farsçada kullanılan hareketler, imla işaretleleri, kelime ve kelimelerine değinilmiştir. Gramer konuları ism, şıfat, kinâyât, fi'l, fer' -i fi'l, müte'allikât-i fi'l, hürûf, edevât ve eşvât başlıkları altında dokuz fasılda anlatılmıştır (s. 6-10).

Birinci bölümde isim konusu ele alınmıştır (s. 11-30). İsimler yapı, tür ve anlamlarına göre sırasıyla ism-i cins, ism-i 'alem, ism-i 'ayn, ism-i ma'na, ism-i cāmid, ism-i muştaq, ism-i mucerred, ism-i mezidunfih, ism-i mufred, ism-i murekkeb, ism-i cem' ve ism-i 'aded olmak üzere on iki kısma ayrılmıştır. Bu kısımda "esmā'-yi menķūle" olarak da bilindiği ifade edilen ism-i mezidunfih ve ism-i murekkeb konusunda daha teferruatlı bir izah mevcuttur. İsm-i mezidunfih (عمده اسماء مزیدفیه آن است که با های وصل به جهت) (نیز گویند. مناسبتی از معنی اصل به معنی دیگر نقل کرده شود و آنها را اسماء منقوله) [mezidunfihin ilkesi hā-yi vař ile münasebeti bakımından asıl anlamının dışına çıkarak başka bir anlama nakledilmesidir ve onlara esmā'-yi mezidunfih de derler] diyerek tarif edilmiş; müşabehet (چشمه), müddet (هفته), renk (زرد), esas (باره), sayı (باره), bitkiler (ریشه, شاخه), çevre (دامنه) alet (آویزه) hareketinin beyanı (جامه) gibi durumlarda kullanıldığı anlatılmıştır (s. 12-13). İsm-i murekkeb ise terkib-i izāfi, terkib-i harfi, ism-i zemān, ism-i mekān, ism-i ālet ve ism-i muşeggar olmak üzere altı kısımda ele alınmıştır (s. 13-18). "Hevāř-i esmā'" başlığı altında isimlerde erillik-dişilik, teklik-çokluk; basit ve bileşik isimler; ismin cümle içerisinde nesne, dolaylı tümleç olma durumları ve isim tamlaması ve türleri anlatılmıştır (s. 24-29). "Taşşiş ve ta' mîm" başlığı altında Farsçada belirtili nesne (ma' rife) ve belirtisiz nesne (nekre) konusuna değinilmiştir (s. 29-30)

İkinci bölümde sıfat konusu işlenmiştir (s. 30-41). Burada sıfatların tanım yapılarak semā'î ve kıyāsî olarak ikiye; anlam bakımından şıfat-i 'addî, tafzîlî, ifrāfi, 'ālî ve mutesāvi (eşitlik) olarak beş kısıma tasnif edilmiştir. "Şıfat-i murekkebe" başlığı altında bileşik sıfatlar terkib-i vaşfi ve vaşfi terkibi olarak ikiye ayrılmıştır.

"Terkib-i vaşfi" olarak anlatılan şıfat-i nisbiyyenin ((ی, مند, ین, ناک, اک, یار, ور, انه, آن, گان); şıfat-i muşebbihenin (emr-i hāzırın sonuna), şıfat-i hāliyyenin, (emr-i hāzırın sonuna آن); şıfat-i mubālaganın, (mazi fiillerin sonuna گر, گار, ار); şıfat-ı elvānın, (وام, چرده); şıfat-i müşabehenin, (وار, سار, سان, آسا, وش, فش, دیس); şıfat-i muhāfezetin (گر, گار, کار, ی); şıfat-i fā'iliyyetin (بان, وان, یار, کد, سالار, بد); şıfat-i liyākatın, (ب, با, بر, بی, در, فرو, فرا, نا, هم); şıfat-ı edātının (وار, واره, وانه) ve şıfat-i iğrāk ve ifrātın (شاه, آرد, دیو, خر, نره, پیل, گاو, نژ) ön ve son ekleri eklenerek yapıldığı ifade edilmiştir (s. 33-40).

Bileşik sıfatlar (vaşf-i terkîbî) ise kısaca tarif edilmiş ve birincisi izâfe-yi lâmiyye-yi maqlûb ile olan (ماه پرتو); ikincisi izâfe-yi teşbihî-yi maḳṭû‘e ile (ماه رو); üçüncüsü sıfatın mevsufun önüne gelmesi ile (سياه رو); dördüncüsü tamlama esresinin hazfî ile (رو سیا); beşincisi maşdar-i taḥfîfî ile (سر نوشت); altıncısı ism-i mef‘ûl ile (دامن آلوده) ve yedincisi emr-i ḥâzır ile (سخندان) yapılanlar olarak yedi kısımda anlatılmıştır (s. 40-41).

“Der beyân-i kinâyât” olarak adlandırılan üçüncü bölümde zamîr, ism-i işâre, mevşûlât, edavât-i istifhâm, mubhemât konuları anlatılmıştır (s. 41-54). Zamirler; zamîr-i şahşî, zamîr-i nisbî ve zamîr-i isnâdî olmak üzere üçe ayrılarak şahit beyitler ve örnekle birlikte izah edilmiştir. Şahıs zamirlerinin mef‘ûl-i şariḥ (مرا), mef‘ûl-i ğayr-i şariḥ (یه من، از من، در من), muzâf (من بیچاره) durumundaki kullanımları gösterilmiştir. “İsm-i işâre” başlığı altında آن ve این işaret zamirleri; “mevşûlât” başlığı içerisinde که ve چه bağlaçları; “edavât-i istifhâm” başlığı içerisinde آيا، چند، كه، چگونه، چه، چرا، كى، كو، كجا، چه سان، مگر، هيچ، چون، کدام ve “mubhemât” başlığı içerisinde خود، بسيار، بس، بسا، خيلى، فلان، چند، چند، فلان، خيلى، بسا، بس، خود gibi belgisiz zamirler kullanım amacına göre şahit beyitler ile örneklendirilerek anlatılmıştır (s. 48-54).

Dördüncü bölümde fiil konusu anlatılmıştır (s. 54-85). Fiil konusuna, cümlelerin tanımı ve türleri anlatılarak başlanmıştır. Cümle, cumle-yi ismiyye ve cumle-yi fi‘liyye olarak iki türe ayrılmıştır. İsim ve sıfattan müteşekkil olan isim cümlesinin temel öğeleri muḩtedâ ve ḥaber; isim ve fiilden müteşekkil olan fiil cümlesinin temel öğeleri fâ‘il ve fi‘l olarak gösterilmiştir. Yazar, fiilleri aşl-i fi‘l, zât-i fi‘l ve fer‘-i fi‘l şeklinde üç gruba ayırmıştır. Aşl-i fi‘l mastar olarak kabul edilmiş ve dâli ve tâ‘i diye adlandırılan mastarlar; maşdar-i âşli, maşdar-i ca‘li, maşdar-i basit, maşdar-i mürekkeb, maşdar-i taḥfîfî/muraḥḥam ve maşdar-ı doyyomî olmak üzere altıya ayrılmıştır (s. 56). Ḥabîb-i İşfahânî, fiilin muzari köküne یدن eki eklenerek elde edilen mastara, maşdar-ı doyyomî adını vermiş ve örneklerini (گداختن (گدازیدن)، فریفتن (فریبیدن)، باختن (بازیدن)، fiilleri ile göstermiştir. Fiiller, öznesine göre ma‘lûm ve meḩhûl; nesnelere göre lâzım, mute‘addî; kiplerine göre iḥbârî, şar‘î, emrî, nehyî, inşâî, iltizâmî ve istimrârî zamanına göre mâzî, ḥâl ve istiḩbâl olarak tasnif edilmiştir (s.60-61). Farsçadaki zamanlar; zemân-i ḥâl, mâzî-yi şuhûdî, ḥikâye-yi şuhûdî, mâzî-yi naḩlî, ḥikâye-yi naḩlî, mustaḩbel-i şariḥ, emr-i ḥâzır, inşâ‘î-yi mufred, inşâ‘î-yi mürekkeb, ism-i fâ‘il ve ism-i mef‘ûl olmak üzere verilmiş; tüm bu zaman ve kiplerde بودن ve خواندن fiillerinin çekimi yapılmıştır (s. 65-70). Vucûh-i istiḩkâḩ” başlığı

altında ise bahsi geçen zaman ve kiplerin türeme ve sarf bilgileri teferruatlı olarak anlatılmıştır (s. 70-75). “Ef'âl-i kıyâsiyye” başlığı altında masterların sonundaki دن ve تن'dan önce (زمین خوش فارس) harflerinden birisi bulunduğu durumlarda Farsçadaki masterların muzari gövdelerinin tespitinde birtakım kuralların olduğundan bahsedilmiştir (s. 75-79). Fiil konusunda son olarak “cedvel-i ef'âl-i meşhûre” başlığı altında Farsçadaki yaygın masterlar muzari gövdeleri ile birlikte harf sırasına göre verilmiştir (s.79-85).

“Furû' -i ef'âl” başlığı altındaki beşinci bölümde kısaca ism-i fâ' il, ism-i mef'ûl, şıfat-i müşebbehe, şıfat-i hâliyye, şıfat-i mubâlağa, ism-i maşdar ve ism-i âlet konularına değinilmiştir (s. 85).

“Müte'alliķat-i ef'âl” adındaki altıncı bölümde Farsçadaki zarf konusu ele alınmıştır (s. 86-90). Zarflar; zürûf-i zemân, zürûf-i mekân, kıyûd-i tertib ve te'kid, kıyûd-i kemiyet ve kıyâs, kıyûd-i keyfiyyet ve vaşf, kıyûd-i nefy ve şolb, kıyûd-i icâb ve taşdik, kıyûd-i şekk ve zann, kıyûd-i istifhâm ve kıyûd-i şart başlıkları altında anlatılmıştır.

Yedinci bölümde “Der beyân-i ħurûf” başlığı altında Farsçadaki bağlaçlar konu edilmiştir (s. 90-108). Bu kısımda basit olan bağlaçlar on üç adet olarak verilmiştir. Bunlar ا، ب، ت، چه، د، ش، ک، م، ن، و، ه، ی bağlaçlarıdır. Tüm bu bağlaçlar şahit beyitler ve örnekler eşliğinde anlatılmıştır.

Edevât başlığı altındaki sekizinci bölümde doksan dokuz edat, örnekler ve şahit beyitler eşliğinde işlenmiştir (s. 108-124).

Dokuzuncu ve son bölüm ünlem (eşvât) hakkındadır (s. 124-135). Bu kısımda افسوس، اینت، باش، به نام ایزد، به به، پس، پناه بر خدا، په په، چه چه، حاشا، حیف، خاموش، خدايا، خنک، داد، آوخ، آوه، آه، آخر، دستور، زنهار، زهی، کاش، گم شو، وه وه، هان، هین، هله دریغ، دریغا، gibi üzüntü, mutluluk, takdir, hayret, uyarı, feryat gibi amaçlarla kullanılan ibare ve lafızlar verilmiştir. Ayrıca bu bölümde dâl ve zâl harfleri arasındaki fark; “ķalb ve ebdâl” başlığı altında سفید ← سپید örneğindeki gibi birbirine dönüşen harfler, kelimelerle örneklendirilmiştir (s. 124-128).

“Te'rib” başlığı içerisinde Farsça kelimeler Arapçaya nakledildiğinde veya Arapça kelimeler gibi telaffuz edildiğinde onların bazı harflerinin başka bir harfe tebdil olduğu söylenerek bunların listesi verilmiş; Farsçadaki bazı imla ve telaffuz hususiyetlerine değinilmiştir. (s. 128-132).

Eserin sonunda “Fihrist-i luğât-i muşkil” başlığı altında Farsçadan Farsçaya olan bir sözlük kısmı mevcuttur. Burada yaklaşık yüz kadar kelime verilmiştir (s.133-135). En sonda ise doğru yanlış cetveli esere dâhil edilmiştir (s. 136).

Ḥabīb-i İṣfahānī, *Debistān-ı Pārsī*’de diğer eserlerindeki dil bilgisi konularını ele alma usulünü ve konu tertibini muhafaza etmiştir. Konu anlatımlarında kullanılan örnekler *Destūr-i Suḥen* ve *Debistān-ı Pārsī*’deki örnekler ile benzerlik göstermektedir. Farsça olarak kaleme alınan bu eserde Ḥabīb Efendi öğreticilik tecrübelerinden yola çıkarak dil bilgisi konularının daha iyi anlaşılması için anlaşılır ve sade bir üslup tercih etmiştir. *Destūr-i Suḥen*’de anlatılan Arapça dil bilgisi konuları bu esere ilave edilmemiştir. Yazarın diğer dil bilgisi kitaplarında masterlar dörde ayrılırken bu kitapta maşdar-i āşlī, maşdar-i ca‘lī, maşdar-i basīṭ, maşdar-i mürekkeb, maşdar-i taḥfīfī/muraḥḥam ve maşdar-i doyyomī olmak üzere altıya ayrılmıştır. Fiilin muzari köküne پند eki eklenerek elde edilen master olarak tarif edilen “maşdar-i doyyomī” ilk defa anlatılmıştır.

Ḥabīb-i İṣfahānī, *Debistān-ı Pārsī*’de bazı dil bilgisi konularının izahında Şehābeddīn-i Kirmānī’nin şiirlerinden istifade etmiştir. Konuları örnekendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade Sa‘dī-yi Şīrāzī ve Ḥāfız-ı Şīrāzī olmak üzere Mevlānā, Vahşī-yi Bāfīkī, Nizāmī, Ḥaḳānī, Enverī gibi şairlerden seçmiştir.

3.4. Reḥnumā-yı Fārisī (telif: 1309/1891)

Reḥnumā-yı Fārisī, ilk defa 1309/1891 yılında İstanbul’da Matbaa-i Osmāniyye tarafından 129 sayfa olarak neşredilmiştir (Şahinoğlu ve Çögenli 1989: 14). Bu eser aynı yıl içerisinde rüşdiye mekteplerinde okutulmak üzere muhtasar hale getirilerek *Ḥulāṣa-yı Reḥnumā-yı Fārisī* adıyla basılmıştır. İncelemeye esas aldığımız nüsha Matbaa-yı Osmāniyye baskısıdır.

Reḥnumā-yı Fārisī, idâdiye mekteplerinde okutulmak için hazırlanmış Türkçe açıklamalı bir ders kitabıdır.

Ḥabīb Efendi, eserin başında devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid’e övgüde bulunmuş; Maârif-i Umûmiyye nâzırı Zühdü Paşa’nın idâdiye mekteplerinde okutulmak üzere, Farsça öğrenimine yardımcı olacak ve kaidelerini uygulamalı olarak gösterecek tarzda bir risale yazılmasını istediğini, böyle bir eserin hazırlanması için kendisini görevlendirdiğini ve kendisinin de *Reḥnumā-yı Fārisī* adıyla bu eseri yazdığını söylemiştir:

“Ma‘ârif-i ‘umûmiye nâzırı devletlü (Zühdü Paşa) ḥazretleriniñ umûr-i ma‘ârifiñ iṣlâhına sa‘y ve ihtimâm ve mekâtibiñ tensik-i tedrisâtına ikdâm buyurmakda oldukları cihetle idâdiyyede kırâ’at ve tedris ettirmek üzere taḥşil-i lisân-ı Fārisiyyi teshil

idecek ve beyân-ı kavâ'id-i aşliyye ile ma'an taḥbîk ve temrîn uşulunü irâ'e eyleyecek tarz-ı müfid ve üslûb-i maḥşûşda bir risâle tanzîm ve tedvînini arzu birle ḥidmet-i te'lîf ve telfîke 'âciziyi memûr buyurdıklarından işbu risâle 'ale'l-'acele cem' ve tertîb ve nâzır-ı müşârunileyh ḥazretleriniñ tensib-i 'âlîleri üzerine (*Rehnumâ-yı Fârisî*) isim ve 'unvânıyla tevsim kılındı." (s. 3).

Hâbib Efendi, mukaddime kısmında bir dilin öğrenilmesi için ('amelî) ve (nazârî) olmak üzere iki yol olduğunu ifade ederek 'amelî usulü "*mükâlemeye da'ir olan kitaplar ve keşret üzere muḥâvere ile öğrenmektir*", nazârî usulü ise "*bir lisânda müsta'mel müfredât ve mürekkebât luğatı ve cevâmid ve müşteḳâtı ve envâ'-yı teşârif ve terâkibi te'allüm ve temrîn ile taḥşîl idüp şifâhen ve taḥrîren ḥiṭâbet ve kitabete muḳtedir olmakdır*" olarak tarif etmiştir (s. 3).

Hâbib Efendi, dil öğretiminde pratik usulü ('amelî usulü), dilin bütün inceliklerini öğretme, tam anlamıyla anlama ve yazma becerisi kazandırma noktasında yeterli görmeyerek bu görüşünü "*bu ṭariḳ uşûl lisâna muṭâbîḳ taḥrîr ve taḳrîre ve ifâde ve istifâdeye kâfî deḡildir*" sözleriyle ifade etmiştir (s. 4).

Mukaddime kısmındaki izahlardan sonra "medḥâl" başlığı altında Farsça alfabede yer alan harfler, Arapçaya özgü harfler ve telaffuzları harekeler ve imla hususiyetleri üzerinde durulmuş; önemli ve bilinmesi gerekli görülen kuralları içeren beyit örnekleri "ezberlenmesi" kaydıyla verilmiştir (s.4-8).

Rehnumâ-yı Fârisî'de dil bilgisi konuları isim, sıfat, zamir, fiil, fiil türleri, zarflar, bağlaçlar, edatlar ve ünlem olmak üzere on fasıl içerisinde ele alınmış; bir hâtîme kısmı ile eser tamamlanmıştır. Hâbib-i İşfahâni'nin daha önce kaleme aldığı Farsça dil bilgisi kitaplarında âdet olduğu üzere Farsça dil bilgisine dair her bir kural numaralandırılmış; örnekler ve şahit beyitler eşliğinde iki yüz yirmi sekiz kaide anlatılmıştır.

Faşl-ı Evvel başlığı altındaki birinci bölüm isim konusuna ayrılmıştır (s. 8-30). İsimler; ism-i cins, ism-i 'alem, ism-i 'ayn, ism-i ma'nâ, ism-i cem', ism-i mezîdunfîh, ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i âlet, ism-i museḡḡar, mürekkebât-i esmâ', esmâ'-yı â'dâd olmak üzere on iki kısma ayrılmış; her bir tür, örnekler ve şahit beyitlerle izah edilmiştir. Ayrıca konuları ele alırken bazı isimler verilmiş; bunların hangi isim türüne ait olduğunu öğrencilerin cevaplaması istenmiştir. "Ḥevâş-i esmâ'" başlığı altında "*ismiñ ḥâşşesi ücdür*" diyerek bunlar keyfiyyet, kemiyet ve ḥaşıyyet olarak zikredilmiş-

tir. Devamında esmâ³-yı menkûle olarak da bilindiği ifade edilen “esmâ³-yı mezîdunfih” konusu anlatılmıştır (s. 14). Konu tarif edildikten sonra, شاهانه، نيمه، زرده، روزانه، ساله، چشمه، زمانه gibi çeşitli kullarımlarına dair örnekler verilmiştir (s. 14-16). Devamında ism-i zamân, ism-i mekân, ism-i alet ve ism-i museğğar konuları yine örnekleriyle anlatılmıştır (s. 16-18).

“Mürekkebat-i esmâ” başlığı altında; terkîb-i izâfi, terkîb-i ‘atfî, terkîb-i mezcî, terkîb-i ğayr-ı mezcî, terkîb-i terâdüfî, terkîb-i tebâyinî, terkîb-i tekerrurî, terkîb-i tenâsubî, terkîb-i ihmâlî, terkîb-i âhengî konularına değinilmiş her birine örnek verilmiştir. Konunun sonunda “temrîn” başlığı altında alıştırmalar sunulmuştur (s. 18-20). “Esmâ³-yı a‘dâd” başlığı altında sayı sıfatları işlenmiştir. “Ĥayşiyet-i Esmâ” başlığı altında ismin hallerine değinilmiştir (s. 25-27). Son olarak “izâfet” başlığı altında isim tamlaması konusuna değinilmiş; isim tamlamaları lâmiyye, beyâniyye, teşbihiyye ve isti‘ariyye olarak tasnif edilmiştir. Terkîb-i izâfi-yi maqtû‘ ve terkîb-i izâfi-yi maqlûb örneklerle izah edilmiş ve son olarak isim tamlamasının mülkiyet, ihtîşâş, ittîşâf, anlamları taşıyabileceği söylenerek örnek verilmiştir (s. 27-30).

İkinci fasılda sıfat konusu ele alınmıştır (s. 30-39). Sıfatlar önce semâ‘î ve kıyâsî olarak ikiye; anlam bakımından şıfat-ı ‘addî, tafzîlî, ifrâfî, ‘âlî ve mutesâvî (eşitlik) olarak beş kısma tasnif edilmiştir. “Şıfat-ı mürekkebe” başlığı altında bileşik sıfatlar terkîb-i vaşfî ve vaşf-ı terkîbî olarak ikiye ayrılarak anlatılmıştır (s. 33-39).

Üçüncü fasılda zamir konusu ele alınmıştır (s. 39-43). Zamirler; zamîr-i şahşî-yi munfaşıl, zamîr-i şahşî-yi muttaşıl/zamîr-i isnâdî ve zamîr-i fi‘lî olmak üzere üç bölüme ayrılmış; konular mısra ya da şahit beyitler ile örneklendirilmiş ve alıştırmalar verilmiştir.

“Mübhemât ve kinâyât beyânındadır” başlıklı dördüncü fasılda ism-i işâret, mevşûlât ve edavât-ı istifhâm ve kinâyât alt başlıkları altında işâret zamirleri, bazı bağlaçlar ve muhtelif soru zamirleri ve belgisiz zamirler örnekler eşliğinde ele alınmıştır (s. 43-50).

Dördüncü bölüm fiil konusuna ayrılmıştır (s. 50-82). Fiiller, aşl-ı fi‘l, zât-ı fi‘l ve fer‘-i fi‘l olmak üzere üç grupta incelenmiştir (s. 50). Aşl-ı fi‘l mastar olarak kabul edilmiş ve dâli ve tâ‘î diye adlandırılan mastarlar; maşdar-ı âşlî, maşdar-ı ca‘lî, maşdar-ı taḥffî/muraḥḥam ve maşdar-ı mürekkebe olmak üzere dörde ayrılmıştır. شدن ve بودن fiilleri; fi‘l-i ‘âm, geri kalan diğer fiiller ise fi‘l-i ḥâş başlığı altında değerlendirilmiştir (s. 51). Geçişsiz bir fiili geçişli ve geçişliyi de ikinci kez geçişli (ettirgen) yapmak için hal kökünün sonuna

(- یدن) ekini getirmek suretiyle yapılan meşadir-i şâneviyye (ikinci mastarlar) için “ba‘zı fi‘liñ emr-i hâzırını alıp âhırine (- یدن) ilhâkıyla diğer bir maşdar yaparlar ve ekşeriyye tea‘diyye ma‘nâsını ifade ider” tarifi yapılmış ve (باختن-بازیدن، جستن-جهیدن، گداختن-گدازیدن) örnekleri verilmiştir (s. 53). Fiiller, nesnelere göre lâzım, müte‘addi; öznesine göre ma‘lûm ve meçhûl olarak ayrılmış; ayrıca taşıdıkları anlam gereği hem geçişli hem de geçişsiz fiiller “fi‘l-i lâzımda kabul ma‘nâsı bulunursa aña mü‘âva‘at denir. (شکستن) kırılmak gibi kırılmasını kabul itdi dimektir” diyerek izah edilmiştir (s. 54).

Devamında fiiller kiplerine göre iğbârî, şartî, emrî, nehyî, inşâî, iltizâmî ve istimrârî; zamanına göre ise mâzî-yi şuhûdî, hikâyet-i şuhûdî, mâzî-yi nağlî, rivâyet-i nağlî, hâl, istiķbâl, muzârî‘ olarak tasnif edilmiştir. Tüm bu zaman ve kiplerde بودن ve خواندن fiillerinin çekimi yapılmış, şahit beyitlerle örneklendirilmiştir (s. 54-63). “Vucûh-i iřtikâķ” başlığı altında ise bahsi geçen zaman ve kiplerin türeme ve sarf bilgileri teferruatlı olarak anlatılmıştır (s. 63-65). “Heşâîş-i ef‘âl” başlığı altında bazen tekit için kullanılan ب bâ-yı meksûre; “edât-ı istimrâr” başlığı altında süreklilik anlamı ifade etmek için (ی) ve (همی) edatları; “ķâ‘ ide-yi ta‘diyye” başlığı altında انیدن - ve انیدن -ekle-riyle geçişsiz bir fiili geçişli yapma; “nefy ve nehy” başlığı altında fiillerde olumsuzluk; “ef‘âl-i kıyâsiyye” başlığı altında mastarların sonundaki -دن ve -تن‘den önce (زمین خوش فارس) harflerinden birisi bulunduğu durumlarda Farsçadaki mastarların muzari gövdelerinin tespitinde birtakım kuralların olduğundan bahsedilmiştir (s. 65-70). Son olarak Farsçadaki kurallı ve kural-sız fiiller mastar halleri ile alfabetik olarak sıralanmış, muzari gövdeleri ve Türkçe karşılıkları verilmiştir (s. 70-82).

“Furû‘-i ef‘âl” başlığı altındaki beşinci fasılda kısaca ism-i maşdar, hâşıl-ı maşdar, şıfat-ı müşebbeh, şıfat-ı hâliyye, şıfat-ı mubâlâğa, ism-i âlet konularına değinilmiştir (s. 82-84).

Altıncı fasılda kıyûd-i zamân, kıyûd-i mekân, kıyûd-i kemiyyet ve kıyâs, kıyûd-i keyfiyyet ve vaşf, kıyûd-i icâb ve nefy, kıyûd-i şekk ve şan ve kıyûd-i istifhâm başlıkları altında Farsçadaki zaman, mekân, azlık-çokluk, nicelik, miktar, soru, olumsuzluk, şüphe ve şan zarfları anlatılmıştır (s. 84-88).

“Hurûf beyânında”başlıklı yedinci fasılda altında Farsçadaki bağlaçlar ele alınmıştır (s. 90-108). Bağlaçların tek harften ibaret olanlarına “besâ‘i ĩ ĩurûf” ve birleşiklerine “edevât” denmiştir. Bu kısımda ا، ب، ت، د، ز، س، ش، ك، و، ه، ی harfleri basit bağlaçlar grubunda değeriendirilmiştir. Bunların her birinin kullanımları örnekler ve şahit beyitler ile anlatılmıştır (s. 88-101).

“Edevât” başlığı altındaki sekizinci bölümde yüze yakın edat örnekler ve şahit beyitler ile işlenmiştir (s. 108-12).

Dokuzuncu bölümde “eşvât” başlığı altında üzüntü, mutluluk, takdir, hayret, uyarı, feryat, tembih bildiren ibare ve lafızlara yer verilmiş, şahit beyitlerle örneklendirilmiştir (s. 120-124).

“Hâtîme” kısmında “ba‘ zı mülâhazât beyânındadır” diye şerh düşülmüş ve öncelikle “mechûl ve ma‘ rûf” olarak و ve ی harfleri üzerinde durulmuştur. “Vâvîñ mâkâbli zamm-ı hâliş ve işbâ‘ ile ve yâvîñ mâkâbli kesr-i hâliş ve işbâ‘ ile okunursa anlara ma‘ rûf ve ‘aksi halinde mechûl denir.” diyerek konu izah edilmiş; vâv-ı ma‘ rûf için (دور) vâv-ı mechûl için (گور) yâ-yı ma‘ rûf için (پیر) ve yâ-yı mechûl için (دیر) örnek verilmiştir (s. 125). Devamında “kâlb ve ebdâl” başlığı altında birbirine dönüşen harflere örnek kelimeler verilmiştir (s. 125-127). Sonrasında “idgâm” başlığı altında birbirinin benzeri iki harfî tek harf yazarak şeddeli okuma (دم); “işkâf” başlığı altında tahfif için bazı harflerin düşürülmesi (سپیدار); “tahfif” başlığı altında bazı kelimelerdeki şeddelerin hazfı (تره) gibi bazı telaffuz ve imla hususiyetlerine değinilerek eser sona ermiştir (s. 125-129).

Hâbib Efendi, *Rehnumâ-yı Fârisî*’de diğer Farsça dil bilgisi kitaplarında olmayan bir yöntem tercih etmiştir. Burada anlatılan her bir kaide “temrîn” başlığı altındaki alıştırmaya kısımlarında uygulamalı olarak ele alınmıştır. Müellif burada öğrencilerden anlatılan konuları “temrîn” kısmında verilen alıştırmaları çözmelerini veya kelimeleri ezberlemelerini isteyerek pekiştirmeyi amaçlamıştır. Temrin kısımlarında önemli gördüğü yerlerde “ezber olunacak” kaydını düşmüştür. Ayrıca verilen tüm örneklerin ve şahit beyitlerin Türkçelerini altlarında vermiştir. Dil bilgisi konularının ele alınış sıralanışı ve eser içindeki bölümler müellifin diğer kitaplarıyla benzerlik göstermektedir. Müellif, zaman zaman “tekmil, izâh, ihtâr, tenbih” gibi başlıklar altında ele aldığı dil bilgisi konusu ile ilgili açıklayıcı notlar düşmüştür.

Hâbib Efendi’nin *Rehnumâ-yı Fârisî*’de uyguladığı yöntem ve konuları ele alış şekli bir başka Farsça dil bilgisi kitabı sahibi Meşhed Cemâleddin tarafından eleştirilmiştir. Meşhed Cemâleddin, *Muhtâ-i Uşûl-i Fârisî* adlı Farsça dil bilgisi kitabının giriş kısmında kendi eserini kaleme almadan önce Hâbib Efendi’nin *Rehnumâ-yı Fârisî*’sini incelediğini; her ne kadar kullanışlı ve faydalı bir eser olsa da işlenen konuların ve verilen örneklerin düzensiz olması, türeme bilgisi konusundaki izahların eksikliği ve edat bahsine de yeterince yer verilmemesi sebepleriyle eğitim esnasında bazı güçlükler doğurduğunu ifade etmektedir (Cemâleddin (1327/1911: 212).

Rehnumâ-yı Fârisî'de yazarın diğer eserlerinde kullanmadığı bazı farklı dil bilgisi terimleri mevcuttur. Geçişsiz bir fiili geçişli ve geçişliyi de ikinci kez geçişli (ettirgen) yapmak için hal kökünün sonuna (بَدَنَ) ekini getirmek suretiyle yapılan mastarlar, meşâdir-i şâneviyye (ikinci mastarlar) ve ayrıca taşıdıkları anlam gereği hem geçişli hem de geçişsiz fiiller, mü'tava'at olarak adlandırılmıştır.

Hâbib-i İşfahânî, *Rehnumâ-yı Fârisî*'de bazı dil bilgisi konularının izahında Şehâbeddîn-i Kirmânî'nin şiirlerinden istifade etmiş ve birkaç yerde Edîb Neţanzî'nin *Düsturu'l-lüğa* (tlf. V./XI. yy.) adlı eserini kaynak göstermiştir. Konuları örneklendirirken verdiği şahit beyitleri daha ziyade Sa'dî-yi Şîrâzî ve Hâfız-ı Şîrâzî olmak üzere Mevlânâ, Vaşşî-yi Bâfîkî, Nîzâmî, Firdevsî, 'Atţâr, Muhteşem-i Kâşânî, Feyz-i Kâşânî ve 'Aşşâr-ı Tebrîzî gibi şairlerden seçmiştir.

3.5. Hülâşa-yı Rehnumâ-yı Fârsî (telif: 1309/1891)

Hülâşa-yı Rehnumâ-yı Fârsî ilk defa 1309/1891 yılında İstanbul'da Matbaa-yı Osmâniyye tarafından 96 sayfa olarak neşredilmiştir. İkinci baskısı Karabet Matbaası tarafından 1316/1900'da yapılmıştır (Şahinoğlu ve Çögenli 1989: 5). İncelemeye esas aldığımız nüsha Matbaa-yı Osmâniyye tarafından yapılan 96 sayfalık baskıdır.

Hülâşa-yı Rehnumâ-yı Fârsî, rüşdiye mekteplerinde okutulmak için hazırlanmış Farsça dil bilgisi kurallarını özet olarak anlatan Türkçe açıklama bir ders kitabıdır.

Hâbib Efendi, eserin mukaddimesinde devrin padişahı Sultan II. Abdülhamid'i övmüş; devamında telif sebebinden bahsetmiştir. Bu kısımda verilen bilgilere göre, *Hülâşa-yı Rehnumâ-yı Fârsî* Maarif nâzırı Zühdü Paşa'nın idâdiye mekteplerinde okutulmak üzere Hâbib Efendi tarafından yazılan "*Hülâşa-yı Rehnumâ-yı Fârsî*" adlı Farsça dil bilgisi kitabının rüşdiye mektepleri için elverişli hale getirilerek daha muhtasar bir kitap hazırlamasını istemesi üzerine yazılmıştır.

Hülâşa-yı Rehnumâ-yı Fârsî, müellifin daha önce kaleme aldığı *Rehnumâ-yı Fârisî* adlı eserinin muhtasarıdır. Hâbib Efendi, *Rehnumâ-yı Fârisî*'de sırasıyla isim (s. 4-18); sıfat (s. 18-26); zamir (s. 26-31); mübhemât, belgisiz zamir, soru zamiri (s.31-37); fiil (s. 37-64); fiil türleri (s. 64-65); zarflar (s. 65-70); bağlaçlar (s. 70-77); edatlar (s. 77-92) ve ünlem (s. 92-96) olmak üzere on fasıl içerisinde ele aldığı konuları bu eserde de aynı başlıklar altında

daha kısa ve öz bir biçimde anlatmıştır. Konuların izahında verilen örnekler ve şahit beyitler bu eserde nispeten daha azdır. *Rehnumâ-yı Fârisî*'de Farsça dil bilgisine dair iki yüz yirmi sekiz kaide bulunurken bu eserde yüz doksan kaide mevcuttur. Hâbib Efendi, *Rehnumâ-yı Fârisî*'de olduğu gibi bu eserde de öğrencilerden anlatılan konuları “temrîn” kısmında verilen alıştırmaları çözerek veya kelimeleri ezberlemelerini isteyerek pekiştirmeyi amaçlamıştır. Verilen örnekler ve şahit beyitlerin Türkçesi de *Rehnumâ-yı Fârisî*'de olduğu gibi satır altlarında verilmiştir.

Hâbib-i İşfahânî, *Rehnumâ-yı Fârisî*'de verdiği örnekleri, şahit beyitleri sayıca daha az olmakla beraber bu eserinde de aynen kullanmıştır.

SONUÇ

Hâbib-i İşfahânî, İstanbul'a geldiğinde toplumun Farsçaya olan rağbetini görmüş; Farsça öğretmek için derli toplu bir dil bilgisi kitabının olmadığını fark ederek bu alanda ilk eseri olan *Destûr-i Suhen*'i telif etmiştir. Bu döneme kadar Farsça dil bilgisi konularını içeren kitap adları Arapçanın da etkisiyle “şarf”, “nahiv” ve “kavâ'id” kelimeleriyle adlandırılırken *Destûr-i Suhen* ile birlikte Farsçada dil bilgisi anlamına gelen “destûr” kelimesi de bu kervana eklenmiştir. Son yüzyılda İran başta olmak üzere hem Anadolu'da hem de Hindistan-Pakistan sahasında *Destûrnâme*, *Destûr-i Fârisî*, *Destûr-i Zebân-ı Fârisî*, *Destûr-i Câmî'-yi Zebân-ı Fârisî*, *Destûr-i Penc Ustâd* gibi isimlerle Farsça dil bilgisi kitapları kaleme alınmıştır. Hâbib-i İşfahânî, sadece kullandığı terim ile yetinmeyerek yazdığı dil bilgisi kitaplarında kullandığı usul ile de kendisinden sonra hem Türkiye'de hem de İran'da Farsça dil bilgisine dair yazılan eserlere kaynaklık etmiştir. Onun dil bilgisi kitapları Anadolu'da el-Hâc Mehmed'in *Şarf-ı Fârisî*, *Mehmed Emîn'in Mu'allim-i Fârisî* ve İran'da *Mîrzâ 'Abdul'azîm Hân Karîb'in Destûr-i Fârisî* adlı dil bilgisi kitapları başta olmak üzere pek çok kitaba kaynaklık etmiştir. O, Arapça sarf ve nahiv geleneğine uygun olarak taklit ve tercüme yoluyla anlatılan Farsça dil bilgisi kaidelerini yeni bir üslupla ele alarak Farsça dil bilgisini müstakil anlamda derleme başarısını gösteren ilk kişi olmuştur.

Hâbib-i İşfahânî'nin kitaplarında dil bilgisi konularını tasnifi, ele alış yöntemi ve kullandığı tanımlar ve dil bilgisi terimleri genel kabul görmüş ve kendisinden sonra telif edilen Farsça dil bilgisi kitaplarında çokça kullanılmıştır. Örneğin, kendisinden önce Arapça sarf bilgisi esas alınarak fiil, isim ve edat şeklinde üç başlık altında ele alınan Farsça kelimelerin isim, şıfat, zamir, kinâyât, fi'l, fer'-i fi'l, müte'allikât-i fi'l, hürûf, edevât ve eşvât şeklinde on gruba ayrılmış olması; Farsça masterların maşdar-ı âşlî, maşdar-ı ca' lî, maşdar-ı basîf, maşdar-ı mürekkeb, maşdar-ı taḥfîfi/muraḥḥam ve maşdar-ı doyyomî şeklinde altı gruba ayrılması; fiillerin öznesi, nesnesi, şahsı, kipi, zamanı ve anlamlarına göre; ma'lûm ve meçhûl; müfred ve cem'; iḥbârî, inşâî ve şartî; mâzî, ḥâl ve istikbâl; lâzım, müte'addî; fi'l-i ḥâş, fi'l-i 'âm, fi'l-i mumkin ve fi'l-i gayr-ı mumkin, fi'l-i ḥaḳîkî, fi'l-i mecâzî, fi'l-i tām, fi'l-i mutegayyir, fi'l-i şâz, fi'l-i nâḳış ve fi'l-i munşerif olarak sınıflandırılmış olması; her bir dil bilgisi kaidesinin numaralandırılarak anlatılması; dil bilgisi konularının “temrîn” başlığı altında çeşitli alıştırmalarla pekiştirerek işlenmesi; “destûr-i suhen” için “Farsçada kelimenin doğru bir şekilde kullanılması ilmüne denir ve bu ibare diğer dillerde olduğu gibi Farsçada da

doğru konuşma sanatıdır.” tanımı; fiilin muzari kökünün sonuna ((-يَدُنْ-) ekini getirerek geçişsiz bir fiili geçişli ve geçişlinin de ikinci kez geçişli yapıldığı masterlar için maşdar-ı doyyomī/meşādir-i şāneviyye, soyut isimler için ism-i ma‘nā ve dilek-istek kipi için vech-i iltizāmī terimlerinin kullanılması onun dil bilgisi konularını tasnifi, ele alış yöntemi ve kullandığı tanımlar ve dil bilgisi terimlerine birer örnek niteliğindedir.

KAYNAKLAR

Alparslan, Ali (1996). “*Habib Efendi*”, *Türkiye Diyanet Vakfı İşlam Ansiklopedisi*, XIII, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 370.

Azreng, ‘Abdulhuseyin (1387/2008). “*Habib-i İşfahâni*”, *Dânişnâme-yi Cihân-i İşlâm*, XII, Tahran: s. 544-545.

Äryânpür, Yahya (1372/1993). *Ez Şabâ Tâ NimâI*, Tahran: İntişârât-i Zevvâr.

Cemâleddin, Meĥmed (1327/1911). *Muĥit-i Uşul-i Fârisi*, İstanbul: Matbaa-yı Âmire.

Çiçekler, Mustafa (2004). “Tanzimat Sonrası Türkiye’de Farsça”, *Name-yi Aşina*, 15-16, s. 85-102.

Deĥirmençay, Veyis (2013). *Farsça Şiir Söyleyen Osmanlı Şairleri*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Efşâr, İrec (1339/1961). “Mirzâ Hâbib-i İşfahâni”, *Yaĥmâ*, 13/10, s. 494.

Humâ’î, Celâleddin (1377/1998). “Destür-i Zebân-i Fârsi”, *Muĥaddime-yi Luĥatnâme-yi Dihhudâ*, Tahran: Dâniřġâh-i Tehrân, s.114-148.

İnal, İnbü’l-Emin Mahmud Kemal (2000). *Son Asır Türk Şairleri*, II, (hazırlayan M. Kayahan Özgül), Ankara: AKM Başkanlığı Yayınları.

İşfahâni, Mirzâ Hâbib (1392/2013). *Debistân-i Pârsi* (be ihtimâm-i Meryem Tâife Kaşkâyi), Tahran: İntişârât-i Dejnepişt.

İşfahâni, Mirzâ Hâbib (1396/2017). *Destür-i Suĥen* (be küşeş-i Muĥsin-i Mu’ayyenî), Tahran: Neşr-i Çeşme.

Levend, Agâh Sırrı (2008). *Türk Edebiyatı Tarihi I*, Ankara: Türk Tarih Kurumu.

Muzâhiri, Cemşid ve Hâşimî, Seyyid Murtażâh ve Mutevellî, Seyyid Meĥdi (1383/2004). “*Ber-resî ve taĥlil-i vech-i iltizâmî der destür-i zebân-i Fârsi*”, *Mecelle-i Dâniřkede-yi Edebiyyât ve ‘Ulûm-i İnsânî*, Dâniřġâh-i İřfahân, 38, s. 97.

Öz, Yusuf (2010). *Tarih Boyunca Farsça-Türkçe Sözlükler*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Şahinoĥlu, M. Nazif ve Çögenli, Sadi (1989). *Eski Harflerle Basılmış Farsça Dilbilgisi Kitapları Kataloĥu*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayını.

Şerîfî, Cevād (1381/2002). “*Habib-i İşfahāni*” *Ferhengnāme-yi Edebî Fārsî: Edeb-i Fārsî der Ānātoli ve Bālkān VI*, Tahran: İntişārāt-i Vezāret-i Ferheng ve İrşād-i İslāmî, s. 312-317.

Yazıcı, Tahsin (2002). “*Habib Eşfahāni*”, *Encyclopaedia Iranica*, (Erişim tarihi: 01.03.2020 <http://www.iranicaonline.org/articles/habib-esfahani>)